

Б. Н. ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

10.22.648 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК 811.112.2:811.512.154 (043.3)

Узбекова Самара Муратбековна

**Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн
типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук
салыштыруу)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
изденип жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин европа цивилизациясы факультетинин немис тили кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: Кадыркулова Фатима Дункановна
филология илимдеринин кандидаты, профессор

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылдын _____ саат 14.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Киев көч., 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көч., 44.) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Ибраимова Г. О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тил – коомдук кубулуш, адам коомунда гана жаралып, өнүгүп турган социалдык феномен. Коомдо жашаган адамдар тилди баарлашуунун универсалдуу каражаты катары колдонушат.

Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Себеби тилдерди салыштыруу менен жалпы тилдик универсалийлерди аныктап алууга шарт түзөт. Дүйнө тилдеринин ичинен көбүнчө тектеш тилдерди салыштыруу боюнча изилдөө иштери арбын. Ал тилдердеги окшоштук жана айырмачылыктарды белгилөө менен тектештикти аныктап, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын байланыштыруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Ал эми тектеш эмес тилдерди салыштырууда бир аз татаалдыктар жаралып, тилдик универсалийлерди белгилөө өзгөчө маселени жаратат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн жалпы белгилери семантикасынан байкалат. Эки тилде тең өздүк, жактуу, жаксыз, белгилүү жакту, жалпуу жактуу, ж.б. сүйлөм типтери бар. Айырмаланган өзгөчөлүктөр формалдык- структуралык катыштарда кездешет, б.а. аталган сүйлөмдөр немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөмдөрдүн формалык түзүлүшү боюнча айырмаланат.

Немис тилиндеги сүйлөм курамындагы мүчөлөр бири-бирине дээрлик көз каранды абалда болбойт.

Синтаксистик теги бар алкактык курулуштун парадоксалдуу натыйжасынан улам сүйлөм мүчөлөрү өз алдынчалыкка ээ. Немис тилинде сөздөр чектелген айкалыштарга ээ, “майдаланган” синтаксистик түзүлүштө болот, т.а., сөздөр салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ болуп, өзүнчө элементтерде талданса болот...” [Балли, 1955: 214].

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бул диссертациялык изилдөө азыркы кыргыз жана немис тилдериндеги жөнөкөй сүйлөм маселесине арналган. Изилдөөчү тарабынан аталган маселе боюнча герман жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр маселесине арналган илимий изилдөөлөр серепке алынып, өзгөчө салыштырма аспектидеги лингвистикалык иликтөөлөр каралды. Бирок биз караган бардык эмгектерде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик системасы терең каралган эмес. Анткени бул маселе азыркы күндө колдонмо лингвистиканын жаңы багытында, б.а., аларды тилдердин машиналык фондунда изилдөө максатында тилдик бирдиктерин алгоритмизациясы үчүн формалык моделдерди түзүү менен иликтөөгө алынат. Аталган маселе кыргыз тил илиминде изилдене электиги менен иштин актуалдуулугун түзөт. Бул диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн салыштырма анализи талдоого алынат. Салыштырылып жаткан тилдер генетикалык жана типологиялык жактан бири-биринен айырмаланат.

Белгилүү болгондой, тилдин өзүнчө деңгээлдерин салыштыруу азыркы лингвистиканын актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Герман жана түрк

тилдеринин синтаксисин салыштырып изилденишин кароонун натыйжасында, мындай изилдөөнүн саны аз экендигине күбө болдук.

Диссертациялык иште жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификацияланыш принциби, андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларынын синтаксистик принциптеринин изилдениши тектеш эмес эки тилде, немис жана кыргыз тилдеринде, кандайдыр бир деңгээлде илимий ордун таба алат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуулугун төмөнкүлөр шарттайт: өз ара карым-катыштагы, ар бири өтө кылдат анализди талап кылган көптөгөн теориялык маселелер талдоого алынат. Экинчи жагынан, немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери салыштырма планда толук изилденип бүтө элек.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Илимий иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларынын жалпылыгы жана ар түрдүүлүгүн, классификациялык принциптерин, моделдик типтерин, семантикалык моделдеринин параметрлерин аныктоо болуп саналат. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүн талдоого алуу;
- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификациясынын принциптерин белгилөө;
- жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларын жана жөнөкөй сүйлөмдүн моделдерин түзүү мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик процесстерине талдоо жүргүзүү жана аларды сыпаттоо;
- изилденип жаткан тилдердеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин түзүү методдорун иштеп чыгуу жана синтаксистик параметрлерин изилдөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1. Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги биринчи жолу талдоого алынды;
2. Тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү;
3. Салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды;
4. Тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын

элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат;

5. Салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган анализ берилди;

6. Кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин теориялык мааниси немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөргө ар тараптуу лингвистикалык илик жүргүзүлгөндүгүндө болуп саналат. Иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар кыргыз жана немис тилдеринин синтаксис, стилистика жана семантикасына байланыштуу теориялык маселелерди тереңдетип териштирүүгө көмөк көрсөтө алат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

1. Немис жана кыргыз тилинин синтаксистик системасында элементардык сүйлөмдөр өзгөчө орунда турат.

2. Салыштырылып жаткан эки тилде тең бирдей элементардык сүйлөмдөрдөгү синтаксистик процесстер кездешет, бирок жасалуу жолдору боюнча айырмаланат.

3. Ар бир конкреттүү тилде сөздөрдүн орун тартиби алардын аткарган функциясы менен шартталат.

4. Сүйлөмдүн предикативдик белгилери логикалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин спецификасына жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын темасына байланыштуу факты-материалдарды жыйналып, аларга салыштырма планда лингвистикалык илик жүргүзүү аркылуу илимий-теориялык жыйынтыктар чыгарылды. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмачылыктары белгиленип, моделдери көрсөтүлүп, изилдөөдөн алынган натыйжалар, жоболор, корутундулар жана сунуштар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Жогорку окуу жайлар аралык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦке кирген эл аралык илимий журналдарда 12 илимий макала жарыяланды. Жарыяланган макалалар диссертациянын негизги мазмунун чагылдырып турат.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү – 188 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “Изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Бул бөлүмдө кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы, элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясы талдоого алынат.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жатан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунда турат. Тектештирме-салыштырма изилдөө тилдин калыптануу стадиясында чоң мааниге ээ. Салыштырма герман-түрк тилдеринин башатында Д. Буранов, З. Гатиатуллина, А. А. Бекбалаев, А. Дж. Джолдошбеков, К. Умаров, Р. Чойбеков, К. Джумабаев, В. М. Карпов, Т. Турсуналиев, Н. Ирсалиева, С. Осмонова, О. Абдукаимова, А. Шаменова, Р. Шаршенова, Б. Исмаилова, Ч. Найманова, Ф. Кадыркулова ж.б. изилдөөлөрү турат.

Кыргыз тил илиминде лингвистикалык типологиянын калыптанышын үч мезгилге ажыратып кароого болот. 1) XX кылымдын 50-60-жылдары орус жана кыргыз тилдерин өз ара салыштырып изилдөө; 2) 60-80-жылдары Кыргызстанда чет тилдери катары окутулуп келген англис, немис, француз тилдерин салыштырып иликтөө колго алынган; 3) 80-жылдардан берки мезгилде чет тилиндеги түп нускадагы тексттер которула баштайт, кыргыз лингвистикасынын типологиясынын пайдубалы түптөлөт [Жолдошбеков ж.б., 2016: 90].

Изилдөөчү У. К. Юсупов тилдер аралык салыштыруунун бир катар принциптерин бөлүп көрсөтөт: салыштырмалуулук, системалуулук, терминологиялык адекваттуулук, терең салыштыруунун жетиштүүлүгү, тектештиктин жана типологиялык жакындыктын деңгээли, эне тилдин аймактык диалектилери, тил аралык интерференция [Юсупов, 1983:41].

Кыргыз тилин тектеш эмес чет тилине салыштырып изилдөө алгач В. И. Карповдун «Простое распространенное предложение в английском и киргизских языках» (1965) аттуу кандидаттык диссертациясы менен башталган. Бул эмгекте кыргыз жана англис тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жайылган формасы өз ара салыштырылып, жалпылыктары жана айырмачылыктары талдоого алынган.

Немис жана кыргыз тилин салыштырып изилдөө боюнча бир канча эмгек окумуштуу А. Джолдошбековго таандык. Алсак, изилдөөчүнүн «Грамматические средства в немецком и киргизском языках» (1965),

«Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке» (1970) аттуу эмгектери буга далил боло алат.

Ал эми изилдөөчү М. Ш. Фиш «Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком» (1967) аттуу өзүнүн монографиялык изилдөөсүн немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системасын салыштырып изилдөөгө арнаган. Бул эмгекте немис жана кыргыз тилдериндеги зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч жана этиштердин аффикстери салыштырылат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги себеп жана мезгил багыныңкы сүйлөмдөр К. Джумабаевдин кандидаттык диссертациясында (1971) салыштырма пландагы изилдөөгө алынган.

К. Умаровдун «Подчинительные союзы немецкого языка и их функциональные соответствия в киргизском языке» аттуу эмгегинде немис тилиндеги багыныңкы байламталар жана алардын кыргыз тилине шайкештиги талдоого алынат (1973).

Р. Чойбековдун «Безличные предложения в современном немецком языке и их эквиваленты в киргизском языке» (1975) деген эмгегинде кыргыз жана немис тилдериндеги жаксыз сүйлөмдөргө типологиялык анализ жүргүзгөн.

Кийинки мезгилде немис жана кыргыз тилин тереңден салыштырып изилдөө кыргыздын белгилүү окумуштуусу А. Бекбалаевге тиешелүү. Окумуштуунун «Вопросы истории и теории синтаксической номинации (на материале немецкого и киргизского языков)» (1991) атуу илимий эмгеги салыштырма типология маселесин гана камтыбастан, азыркы жалпы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири – синтаксистик номинацияга кайрылган.

А. Бекбалаев немис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик номинациядагы кубулуштарды синхрондук-диахрондук аспектиде салыштырып изилдеген. Бул изилдөөдө бай факты-материалдардын негизинде синтаксистик номинациялардын структуралык-семантикалык кубулуштарынын ортосундагы окшош жана айырмачылыктар көрсөтүлгөн [Бекбалаев, 1991].

Кыргыз жана немис тилдериндеги фразеологияны салыштыруу иши изилдөөчү О. С. Абдыкаимованын «Функционально-семантические и структурно-семантические исследования соматических фразеологизмов (на материале киргизского и немецкого языков)» аттуу эмгегине мүнөздүү. Аталган изилдөөдө немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер талдоого алынып, айырмачылыктары жана жалпылыктары белгиленген.

Изилдөөчү С. А. Осмонова немис жана кыргыз тилдериндеги синсемантикалык сөз түркүмдөрүнүн ономаσιологиялык айырмачылыгын жана окшоштуктарын талдоого алат [Осмонова, 1992].

К. Т. Койбагарова (2006) азыркы немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочтордун структуралык-семантикалык типтерин иликтөөгө алса,

Ч. С. Тулееванын илимий ишинин мазмунун (2008) тилдин фонетика-фонологиялык системасынын типологиясы түзөт.

Ф. Д. Кадыркулованын «Функционально-семантическое поле одушевленности в немецком и кыргызском языках» (2002) аттуу илимий изилдөөсү немис жана кыргыз тилдериндеги жандуу категориясынын функционалдык-семантикалык талаасы талдоого алынып, аталган категориянын изоморфтук жана алломорфтук мүнөздөрү аныкталган.

С. Садыкованын «Типы простого предложения в немецком и кыргызском языках» (2011) аттуу илимий изилдөөсүндө немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр жана анын типтери, классификациялык принциптери, сүйлөм мүчөлөрү жана синтаксистик процесстер иликтөөгө алынып, эки тилдеги окшош жана жалпылыктар аныкталган.

Ф. Д. Кадыркулованын «Проблемы типологического сопоставления синтаксических систем в немецком, кыргызском и русском языках (Опыт функционально-грамматического исследования)» (2014) деген монографиясында кыргыз, орус жана немис тилдеринин синтаксистик деңгээлдерин анализ жасалып, изилдөөнүн жалпы теориялык-методикалык негиздери, кыргыз жана немис тилдериндеги сөз айкаштары, элементардык сүйлөмдөрдүн структурасы, сөздөрдүн орун тартиби функционалдык-грамматикалык аспектиде каралат.

«Немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык типологиясы» (2016) аттуу коллективдүү монографияда (А. Жолдошбеков, О. С. Абдыкаимова, Г. О. Ибраимова, А. С. Турдубаева) немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык өзгөчөлүктөрү типологиялык жактан салыштырылып, эки тилдин фонетикалык жана морфологиялык жактан окшоштуктары жана жалпылыктары ар тараптан изилденип, эки тилдеги алломорфтук жана изоморфтук кубулуштар такталган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин салыштырма типологиясы акыркы мезгилде абдан өркүндөп жаткан учуру. Кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ.

1.2. Элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат. Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай сөз айкаштарынын типтеринин ичинен өзгөчө орунда туруп, ал типтерге үстөмдүк кылат. Ал эми сүйлөмдүн татаал жана көп аспектилүү болушу ага так аныктама берүүдө кыйынчылыкты жаратат.

Б. А. Абрамов «Азыркы немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы» атуу эмгегинде: «...көптөгөн синтаксис боюнча изилдөөлөрдө сүйлөмдү типологиялык жактан иликтөө тенденциясы, б.а., сүйлөмдү бөлүштүрүүнүн жана анын типтерин же моделдерин сыпаттоонун илимий

принциптерине негизделген системалуу изилдөө байкалып жатат» - деп белгилейт. Сүйлөмдүн көп аспектилүү табиятын чагылдырган типтери дайыма классикалык синтаксисте бөлүнүп турган. Сүйлөм түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жана бир тутумдуу, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдөр ичинен жалаң жана жайылма, татаал сүйлөмдөр тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, айтылыш максатына карай жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөм болуп бөлүнөт. Ошону менен бирге жактуу жана жаксыз, оң жана терс маанидеги сүйлөмдөрдүн тиби да белгиленет. Ар түрдүү аспектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы ичи байланыштар тууралуу маселелер кийинки мезгилдерге чейин атайын иликтенген эмес [Абрамов, 2000; 7]

Сүйлөм кептин бирдиги катары грамматикалык жактан тилдин мыйзамы боюнча түзүлөт жана тигил же бул толук бүткөн ойду туюндурат. Н. К. Дмитриевдин сөзү боюнча [Дмитриев, 1999], ал ойдун толук бүткөндөгү ээ менен баяндоочтун карым-катышынан аныкталат. Ээ жана баяндооч жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бардык типтери үчүн принципиалдуу түрдө эң керек болгон элементтердин бири. Жаксыз сүйлөмдөрдө баяндооч гана катышса, атама сүйлөмдөрдө – ээ гана болсо, сөз-сүйлөмдөрдө эки баш мүчө тең катышпайт.

«Негизги идентификация чындыктын негизги бирдиги катары аң сезимге тилдик формалар аркылуу тил менен сүйлөмдүн байланышы болушу керек» [Буранов, 1983:167].

Мындай учурда өзгөчө дескриптивдик лингвистиканын эволюциясы көрсөтмөлүү болот. Дескриптивдик лингвистикада форманын аранжировкасына, формалдуу сырткы структурага – сүйлөмдүн трансформациянын-семантиканын же «тереңдик»- синтаксисте көңүл бурулат.

Н. В. Иртеньева, азыркы лингвистикада бул багыттын түзүүчүсү, «терең» сүйлөмдүн грамматикалык структурасын ой жүгүртүүнүн субъективдик-предикативдик-объективдик структурасына же ой жүгүртүү системасына байланыштырат [Иртеньева Н. В.].

«Н. Д. Арутюнованын пикири боюнча, тереңдик синтаксисте – синтаксистик түзүлүштүн доминанты катары алардын номинативдик аспектиси, алардын чындыктын фрагментин аныктаган функциясында колдонулат» [Арутюнова, 1976:56].

Ар бир улуттук тилде таптакыр башка структуралык өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн. Дал ошол өзгөчөлүк логикалык критерийден караганда сүйлөмдүн табиятын жана анын структуралык негизин кароодо белгилүү болот. Мисалы, немис тилиндеги *Ich habe eine Tochter* деген сүйлөм кыргыз тилинде: *Менин кызым бар* же *Менде кыз бар*. Немисче: *Ich bin Student*. Кыргызча: *Мен студентмин*.

Мисалдарда көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөр грамматикалык формасы боюнча айырмаланса да бир эле ойду туюндуруп жатат. Эгерде немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргычтар башкы мааниге ээ болсо, кыргыз тилинде жак категориясы негизги орунда турат. Немис тилиндеги

мисалдарда ээнин формалык көрсөткүчү гана бар, ал эми сүйлөмдү кыргыз тилине которгондо баш мүчөлөрү толук катышкан эки тутумдуу сүйлөм болуп келет. Бирок бул формалык көрсөткүчтөр пассивдүү мүнөзгө ээ, ал эми кыймыл-аракет аткарган жактар белгисиз мүнөзгө ээ болуп, мындай сүйлөмдөрдө формалдык грамматикалык ээ катышат.

Б. Абрамовдун белгилөөсү боюнча, тилде сөз айкаштарынын туруктуу ээрчишүүсүн, бири-бирине эркин ылайыкташкан типтер да болот [Абрамов, 1999:134]. Бул типтерге ар кандай деңгээлдеги окшоштук немис жана кыргыз тилдеринде байкалат. Эки тилде тең сөз айкашынын ар кандай типтери бар: зат атоочтордун айкашы, тактооч менен сын атоочтун айкашы ж.б. булар ичиненен кандайдыр бир деңгээлде туруктуулукту сактап турат. Бирок бири-бирине карата ар кандай позицияда жайгашат.

Немис тилинде да кыргыз тилинде да терс маанини туюндурган формалар сүйлөм ичинде катарынан келбейт, т.а., орус тили сыяктуу бир канча терс форма колдонулбайт. Бирок немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм башында жок деген сөз келип, андан кийин толук маалыматты камтыган сүйлөм кетсе, дагы бир терс формадагы сөз колдонула берет. Мисалы: *Жок, мен аны унуткан жокмун – Nein, ich habe sie nicht vergessen.*

Немис тилинде терс маанидеги сүйлөмдү *kein, nicht, niemand, nie, nichts, nirgendwo, weder ... noch, nein* сыяктуу сөздөр уюштурат. Булардын ичинен *nicht* сүйлөмдүн аягында келип, бүтүндөй сүйлөмдү терс мааниге айлантат. Мисалы: *Die Gäste kommen heute nicht – Бүгүн коноктор келбейт.* Кыргыз тилинде немис тилиндеги *nicht* сөзү –ба мүчөсү жалганган этишке туура келет жана сүйлөмдөгү орундук позициясы эки тилде тең бирдей.

Немис тилинде тануу категориясынын жөнөкөй татаал жана жарым тануу деген түрлөрү бар. Жөнөкөй түрүндөгү сүйлөм мазмуну боюнча бүтүндөй терс мааниде келет. Мисалы: *Wer ist gekommen? – Niemand (Ким келди? – Эч ким).*

Тануунун татаал түрү же терс маанидеги сөздөр мезгилдик маанидеги түшүнүктөр (*nie, niemals*), бөлүкчөлөр (*kein, keiner*) же нерселер (*nichts*) менен байланышат. Жарым тануу маанисиндеги сөздөр айтымдын күмөндүүлүгүн туюндурат.

Тануу мааниси сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунуна, же бир бөлүгүнө, же сөзгө тиешелүү болушу мүмкүн. Эгерде сүйлөм бүтүндөй мазмуну менен тануу маанисинде болсо – толук тануу, бир бөлүгүнө же сөзгө тиешелүү болсо жарым тануу формасы пайда болот [3:4]. Тануу, жокко чыгаруу айтымдын жалпы мазмунуна же субъект менен предикаттын байланышына багытталат да, тилде **жок** деген сөз аркылуу туюндурулат.

Ал эми кыргыз тилинде **эч** деген тангыч бөлүкчө зат атооч менен айкашып, ага терс маани берет. Эгер терс маанидеги этиш менен айкашып айтылса, анын терс маанисин дагы күчөтүп көрсөтөт. Мисалы: *Эл Кокон ордосунан эч жакшылык болбосун билди.*

Кыргыз тилинде *эч* бөлүкчөсү сурама ат атоочтор менен айкашып, тангыч ат атоочторду уюштурат: *эч ким, эч качан, эч кайда, эч кайсы, эч нерсе* ж.б. [4:506].

Немис тилинде да, кыргыз тилинде да обочолонгон синтаксистик конструкцияларда жалпы тануу маанисиндеги сүйлөмдөрдүн мазмунун түзгөн ошол эле каражаттар колдонулат. Сүйлөмдүн терс маанисин күчөтүүдө терс маанидеги тактоочтор жана ат атоочтор активдүү кызмат аткарат. Мисалы: *Nichts unter der Sonne ist Zufall* – Бул жашоодо *эч бир* нерсе кокустук эмес.

Салыштырылып жаткан тилдерде тилдик тануунун мааниси лексика-грамматикалык же стилситикалык каражаттар аркылуу ишке ашат. Немис тилинде тануу маанисин туюндурууда терс маанидеги сөздөрдүн интеграциясы болуп саналат. Булардын ичинен *nicht* тангыч бөлүкчөсү сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгына эле тиешелүү боло берет, т.а., бардык сүйлөм мүчөлөрү менен айкаша берет.

Жыйынтыктап айтканда, кандай гана тил болбосун синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай типтеги сөз айкаштарында өзгөчө орунда турат. Сүйлөмдүн татаалдыгы, көп аспектиги анын аныктамасынын иштелип чыгышын татаалдандат.

1.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө карап бөлүү. Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн семантикалык жактан бөлүнүшүндө жалпылыктарды байкоого болот. Эки тилде тең жалпы жактуу, жаксыз, белгисиз жактуу, белгилүү жактуу, сүйлөм типтери бар. Немис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшүнүн жалпы тенденциясы синтаксистик «бекем» моделдер болуп саналат, ал бир катар предикативдик түзүлүштөрдүн милдеттүү түрдө шайкеш келишинен көрүнүп турат.

Тилдин синтаксистик түзүлүшүндө айкашуу тиешелүү комплекстин пайда болушуна алып келет. Салыштырып көрөлү: *Sind Sie krank? – Ja, Ich bin es; Siz ооруп жатасызбы? – Ооба.*

Эки тутумдуу сүйлөмдө эки негизги мүчөнүн катышуусун билдирет: ээ жана баяндооч. Бул типологиялык өзгөчөлүк немис тилиндеги сүйлөмдө мазмундун өзү ага карама-каршы келген учурларда да пайда болот, мисалы, эки бөлүктөн турган түзүлүшү формалдуу субъект *es* аркылуу уюшулат: *Es taut. Es schneit* – формалдык жактан эки тутумдуу сүйлөм.

Немис тилинин түзүлүшүндө формалдык критерий маанилүү роль ойнойт, ошондуктан бардык сүйлөмдөр биринчи кезекте формалдык негизде бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөм болуп бөлүнөт. Өзүнчө, бул жалпы кабыл алынбаса да, расмий предмети бар формалдуу эки бөлүктөн турган сүйлөмдөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Классификациялоонун кийинки критерийи предметтин семантикасы болуп саналат, ага жараша немис тилинин сүйлөмдөрү жактуу, белгисиз жактуу жана жаксыз болуп бөлүнөт. Жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр эки

тутумдуу жана бир тутумдуу болот. Буйрутма сүйлөмдөр бир тутумдуу жактуу сүйлөмгө мисал боло алат: *Komm sofort! Geht jetzt!*

Жогоруда адамдын абалын же пассивдүү процессти туюндурган эки тутумдуу жаксыз сүйлөмдөр берилген; бир тутумдуу жактуу сүйлөмдөр инверсия болуп калат, мисалы: *Ihm wurde angst und bange. Im Saal wurde getanzt.* Немис тилинде белгисиз жактуу сүйлөмдөр дайыма эки бөлүктөн турат: *Hier wohnt man gemütlich.*

Ал эми кыргыз тилиндеги биринчи типологиялык классификация курамы боюнча бардык сүйлөмдөрдү жөнөкөй жана татаал түрлөргө бөлүнүшүнө алып келет. Мисалы: *Билими жогорунун түшүнүгү жогору* (К. Жайнаков).

Мындай сүйлөмдөр курамы боюнча жөнөкөй болот. Анткени алар баш мүчөлөрдү туюндурган сөздөрдөн гана же грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн (сырдык сөз, каратма сөз, киринди сөз) түзүлөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык негизи анын курамдык бөлүктөрү катары келген синтаксистик категориялардын сапаттык деңгээли менен шартталат. Бул синтаксистик категориялар – сүйлөм мүчөлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр. Булардын катышы жөнөкөй сүйлөмдүн мазмунун жана типтерин аныктайт. Мисалы: *Бир адам бар башы алтын, Бир адам бар колу алтын* (К. Жайнаков). Булар эки тутумдуу сүйлөмдөр, анткени баш мүчөлөр катышып турат.

Жөнөкөй сүйлөмдөр бир тутумдуу жана эки тутумдуу болуп экиге бөлүнөт. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн мүнөзү анын грамматикалык жана маанилик ядросун түзгөн баш мүчөлөрдүн карым-катышына жараша болот.

Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу сүйлөмдөр өзүнүн конструкциясы боюнча айырмаланган, эң кеңири таралаган сүйлөм тиби болуп саналат. Мисалы: *Илим алган өмүрдүн бир мүнөтү өкүнүчтө өтпөйт* (К. Жайнаков). Лингвистикалык моделдештирүү изилдөөнүн эксперименталдык жана теориялык методу катары көп мезгилден бери колдонулат. Бирок лингвистикалык моделдештирүүнүн милдеттери жана методикасы «модель» термини сыяктуу эле бир түшүнүктү камтыбайт. Модель – бир белгилер боюнча объектинин конструкциялоо.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү айтылыш максатына карай бөлүнүшүн изилдөөдө жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн моделдеринде каралды.

Сүйлөмдөр мазмуну боюнча ар кандай мүнөзгө, ар кандай модалдык оттенкаларга ээ. Ошентип сүйлөмдөр бир нерсе жөнүндө баяндайт, билдирет, кандайдыр бир фактыны түшүндүрөт, тактайт, четке кагат. Сүйлөмдүн бул мазмундук типтеринин бардыгы жай (баяндагыч) сүйлөм деп аталат.

Немис тилинде сүйлөмдөр айтылыш максатына карай төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Жай сүйлөм (Aussagesatz). Айтымдын максаты маалыматты билдирүү болуп саналат. Мисалы: *Der Dolmetscher wohnt nebenan.* – *Котормочу жаныбызда эле жашайт.* [Bachmann, 1996:268]

2.Суроолуу сүйлөм (Fragersatz). Айтымдын максаты белгисиз маалыматты сурамжылоо болуп саналат. Мисалы: *Kommen Sie mit?* – *Биз менен барасызбы?*

3.Буйрук сүйлөм (Befehlsatz). Айтымдын максаты адамды кандайдыр бир кыймыл-аракетти аткарууга буюруу, багыттоо болуп саналат. Мисалы: *Komm!* – *Бас!* *Kommen Sie!* – *Басыңыз!*

4.Илептүү сүйлөм (Ausrufesatz). Мисалы: *Wie schoen ist die Natur!* – *Кандай сонун жаратылыш!*

Экинчи бап “**Изилдөөнүн методологиясы, материалдары жана булактары**” деп аталып, бул бөлүмдө иштин объектиси, предмети жана ык-методдору, изилдөөнүн негизги аспектилери жана методдору, немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар каралат.

Изилдөөнүн материалы немис жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү дыкат салыштырып изилдөөнүн ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү жалпы 9000 позицияны камтыган автордун картотекасында (4000 немис тилинде, 5000 кыргыз тилинде) белгилүү болот.

Иштин **объектиси** болуп немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен шайкештиги тандалып алынды.

Изилдөөнүн предметин немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен салыштырмасын сыпаттап берүү түзөт.

Бул изилдөөдө салыштырма жана жалпы тил илиминин методологиялык негиздери колдонулду. Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана тилдик.

Салыштырма типология – тилдерге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, ошондой эле алардын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо үчүн тилдерди башка тилдерге салыштырып изилдеген тил илиминин тармагы. Демек, типологиялык лингвистика «кептин материалын, биринчи кезекте тыбыштарды жана маанини туюнтууну байланыштырган» мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилейт [Рождественский 2000].

И. А. Бодуэн де Куртенэ типологиялык изилдөөлөр жөнүндө мындай деп жазган: «Биз тилдерди алардын тектештигине, алардын ортосундагы тарыхый байланышка карабай эле салыштыра алабыз. Тарыхый-географиялык жактан бири-бирине “жат” тилдерде дайыма бирдей касиеттерди, бирдей өзгөрүүлөрдү, ошол эле тарыхый процесстерди жана кайра жаралууларды табабыз. Бардык жерде тилдин түзүлүшүндөгү жана эволюциялык процессиндеги окшоштуктар менен айырмачылыктардын себеби жөнүндө маселелерге туш болобуз...» [Бодуэн, 1963].

2.2. Изилдөөнүн негизги аспектилери жана методдору. Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы тилдердин жеке типологиясынын бөлүмдөрүнүн бири, тагыраагы, жеке типологиянын

негизинде өнүккөн контрастивдик лингвистиканын бөлүмдөрүнүн бири болуп саналат. Анткени, мында бир тилдин экинчи тилге салыштырмалуу өзгөчөлүктөрү ачылат, б.а. бир тилдин (немис) типологиялык мүнөздөмөлөрү кыргыз тилине карата аныкталат. Ал эми жалпы типология, жогоруда айтылгандай, дүйнөнүн айрым тилдеринин системаларын мүнөздөгөн окшош жана ар түрдүү белгилеринин суммасын аныктоо менен байланышкан жалпы маселелерди изилдейт.

Синтаксистик типологиянын принциптерин иштеп чыккан академик И. И. Мещанинов тилдик структураны жана анын типологиялык касиетин аныктоо үчүн синтаксистик анализ зарыл экендигин белгилейт.

Тилдерди салыштырганда тил системасын эске алуу керек, б.а. салыштыруу категориялык көрүнүштөрдүн деңгээлинде жүргүзүлүшү керек. Салыштырма типологиянын экинчи фундаменталдык принциби – изилденип жаткан кубулуштарга системалуу мамиле кылуу болуп саналат.

Сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн типологиялык өзгөчөлүктөрү, белгилүү болгондой, тилдердин морфологиялык деңгээлинин типологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышат. Алсак, англис жана француз тилдеринде сөздө флексия системасынын жоктугу анын бул тилдердеги сүйлөмдөгү “байланыштуулугун” аныктайт, алардагы ар бир сөздүн орду катуу белгиленген, сөз эч кандай автономияга ээ эмес. Немис тилинде бул фраза деңгээлинде жарым-жартылай автономдуу болуп саналат.

2.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар. Кыргыз тили менен немис тили бири-биринен бир топ эле айырмаланат. Алардын эң негизги айырмачылыгы тилдердин генетикалык жана морфологиялык жактан классификациясы боюнча бөлүнүшүнөн башталат. Бул классификация боюнча түрк тилдери агглютинативдүү тилдерге кирет. Кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна киргендиктен агглютинативдик типтеги тил болуп саналат. Ал эми немис тили тилдердин флективдүү тибине кирет, т.а., латын жана орус тилдери менен катар эле флективдүүт илдердин классикалык үлгүсүн түзөт.

Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык айырмачылыктар катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Кыргыз тилиндеги зат атооч сөз түркүмүнө род категориясы мүнөздүү эмес. Ал эми немис тилинде род категориясы өзгөчө мааниге ээ болуп, артикль кызматчы сөзү аркылуу туюндурулат.

2. Немис тилинде төрт жөндөмө (Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ) жана жөндөлүштүн үч тиби (күчтүү, күчсүз, родко тиешелүү) болсо, кыргыз тилинде алты жөндөмө (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш) категориясы жана жөндөлүштүн эки тиби бар.

3. Немис жана кыргыз тилдериндеги көптүк форманын уюшулушунда айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде көптүк форма зат атооч сөзгө –лар мүчөсүнүн (варианттары менен) жалганышы аркылуу жасалат. Мисалы, *мектеп – мектептер*. Ал эми немис тилинде көптүк форма төрт түрдүү жол менен жасалат: - суффикстин жардамы менен: *das Kind – die Kinder*;

- уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: *der Vater – die Väter*;
 - суффикстердин жана уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: *der Baum – die Bäume*; - суффикс катышпай, уңгудагы үндүү өзгөрүп, көптүк сандын формасынын милдетин артикль аткарат: *das Gebäude – die Gebäude*.
4. Немис тилинде сын атоочтордун жөндөмө жана сан категориялары бар, ушуга байланыштуу форма жаратуучу татаал системага ээ. Ал эми кыргыз тилинде сын атооч сан боюнча өзгөрбөйт.
 5. Немис тилинде да, кыргыз тилинде цифрадан кийин зат атооч сөз келсе, көптүк мүчө жалганбайт: *1 студент, 5 студент – 1 Student, 5 Studenten*.
 6. Этиштин чактары боюнча эки тилде сандык жана сапаттык жактан айырмачылыктар бар. Алсак, немис тилинде этиштин төрт чагы белгиленет: *Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futurum I, Futurum II*, ал эми кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар, алардын ар бири кыймыл-аракеттин аткарылышына карай ичинен топторго бөлүнөт.
 7. Немис тилинде сүйлөм ичинде өзгөчө мааниге ээ болон модалдык этиштер болсо, кыргыз тилинде андай этиштер жок. Немис тилиндеги негизги модалдык этиштерге: *können* (мүмкүн, колуна келет), *müssen* (кылыш керек), *sollen* (кылыш керек, милдеттүү), *wollen* (каалоо), *dürfen* (мүмкүн, уруксат алуу) жана *mögen* (каалоо-тилек). Кыргыз тилинде мындай модалдык этиштердин функциясын көмөкчү этиштер аткарат.
 8. Немис тилинде этиштерге эки түрдүү залог (*Aktiv, Passiv*) мүнөздүү болсо, кыргыз тилине мындай аталыштагы категория жок. Бирок функциялык жактан бул категорияга кыргыз тилинде этиштин туюк мамиледеги формасы туура келет.
 9. Этиштин ыңгай категориясы боюнча да эки тилде айырмачылыктар бар: кыргыз тилинде этиштин беш ыңгайы (*баяндагыч, буйрук, шарттуу, тилек, ниет*) болсо, немис тилинде үч ыңгай (*Indikativ, Imperativ, Konjunktiv*) белгиленет.
 10. Жактама ат атоочтор боюнча кыргыз тилинде род категориясы мүнөздүү эмес, немис тилинде *er* (*ал- муж. род*), *sie* (*жен. род*), *es* (*жансыз нерселерге*) ат атоочтору колдонулат.
 11. Кыргыз тилинде предлог сыяктуу кызматчы сөздөр жок, немис тилинде өзгөчө грамматикалык топту түзүп турат. Предлогдордун милдетин кыргыз тилинде жандоочтор же кыйыр жөндөмө мүчөлөрү аткарат. Бирок сүйлөмдө жандоочтор сөздөн кийин келет, ал эми предлогдор сөздүн алдында келет. Немис тилинин грамматикасында жандоочтор өзүнчө кубулуш же категория катары каралбайт, бирок тилде өзгөчө орунду ээлейт. Мисалы, *entlang* (немис тилинин грамматикасындагы салттуу аталышы) предлогу негизинен, жандооч (*den Fluß entlang*) болуп саналат. Немис тилинде жандоочтун милдетин сыяктуу *meiner Meinung nach, von Kindheit an, von seinem Platz aus* сөз айкаштары аткарат.
 12. Немис тилине кыргыз тилинен айырмаланып *префикс кубулушу* мүнөздүү.
 13. Сөздөрдүн айкалышынан сөз жасоо немис тилинде кеңири кездешет, ал эми кыргыз тилинде сөз жасоонун мындай ыкмасы салыштырмалуу сейрек.

Немис тилинде курамында эки, үч, төрт сөздөн турган татаал сөздөр кеңири колдонулат: *der Handschuh — die Hand (кол) + der Schuh (бут кийим) = мээлей, кол кап*; Немис жана кыргыз тилдерин **синтаксистик планда** алганда грамматикалык төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1. Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартиби боюнча айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде баяндооч сүйлөмдүн аягында келсе, немис тилиндеги этиштик баяндооч өзгөрмөлүү келип, экинчи позицияда жайгашат.

2. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр курамындагы компоненттери боюнча немис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмгө туура келбейт. Алсак, *Кече киного бардым*. Бул сүйлөмдө баш мүчөлөрдөн баяндооч гана катышып, бир тутумдуу сүйлөм формасында түзүлгөн. Аны немис тилине которгондо эки тутумдуу сүйлөм формасында келет: *Gestern bin ich ins Kino gegangen*. Демек, немис тилинде эки тутумдуу сүйлөм басымдуулук кылат. Бул өзгөчөлүк немис тилиндеги белгисиз ат атооч *man* и жаксыз ат атооч *es* бирдиктеринин болушу менен түшүндүрүлөт.

3. Немис тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн багыныңкы бөлүгү баш сүйлөм менен байламта жана байланыштыргыч сөздөр менен тутумдашуусу кеңири таралган. Ал эми кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө атоочтуктун, чакчылдын мүчөлөрү менен байланышат.

4. Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмү көпчүлүк учурда, багыныңкы бөлүгүнөн кийин келсе, немис тилинде багыныңкы компоненти баш сүйлөмдөн кийин же мурда келе берет. Үчүнчү бөлүм **«Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык мүнөзү»** деп аталып, бир тутумдуу жана эки тутумдуу элементардык сүйлөмдөр, элементардык сүйлөмдүн логика-грамматикалык ядросу, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү талдоого алынат.

Тигил же бул тилдеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан эки тутумдуулугу сүйлөмдүн түзүлүшү, өнүгүшүнүн ички мыйзамдары менен тыгыз байланышта. Сүйлөм түзүлүшүнүн өнүктүрүлүшү ар бир тилде ар кандай болот.

Немис тилинде бардык катыштар, кээ бир жагдайларды эске албаганда, ички абалы кадимки эки тутумдуу формада туюндурулат. Кээде жаксыз жана формалдык *es* формасында келет. Мисалы: *Es schneit – кар жаап жатат; Es ist schön – кооз; Es ist der Winter – кыш; Es ist schwer – кыйын;*

Ички абал кээ бир учурларда атооч жөндөмөдө турган грамматикалык ээси катышпаган бир тутумдуу сүйлөмдөр аркылуу да туюндурулат, бирок бул абалдын реалдуу алып жүрүүчүсү барыш жана табыш жөндөмөсүндө турат. Мисалы: *Mir friert – калчылдан жатам же mich friert – үшүп жатам*. Бул сүйлөмдөр кандайдыр бир эки тутумдуу структураны жаратат, бирок эки тутумдуу сүйлөмдүн кадимки формасында болбойт [Шендельс, 1998]. Немис

тилинде бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бул тобу кенири таралган: бир тутумдуу жай жана буйрук сүйлөмдөр.

Жаксыз сүйлөмдөр структурасы боюнча бир тутумдуу жаксыз сүйлөмдөрдөн кескин айрымаланат. Эгерде белгилүү жактуу, жалпы жактуу жана белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө ээнин лексикалык жактан туюндурулушу катышпаса да, кыймыл-аракеттин ээси белгилүү болуп турса, ал эми жаксыз сүйлөмдөрдө жак катышпайт, эч кандай белгилүү болбойт. Мисалы: *Азабын тартып жатса да кеткиси келет садага. Токтолбойт толкун түбөлүк.*

3.2. Элементардык сүйлөмдүн логика-грамматикалык борбору. Сүйлөм айрым бир бүткөн ойду туюндурган, грамматикалык жактан уюшулган сөздөр же сөздөрдүн тобунун айкашы болуп саналат. Анын табияты жана грамматикалык жактан уюшулгандыгы бир жагынан интонациянын болушу менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан, синтаксистик категориялардын касиети менен мүнөздөлөт.

Немис окумуштуусу Е. И. Шендельстин белгилөөсү боюнча, сүйлөмдөгү сөздөр синтаксистик функцияга ээ болуп, сүйлөм мүчөсү же сүйлөм мүчөсүнүн бөлүгү болуп келет [Шендельс, 1958].

Кыргыз тилинин синтаксисинде сүйлөмдүн курулуш материалы болуп келген сөздөр синтаксистик функцияларына ылайык сүйлөм мүчөлөрүнө жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз) болуп бөлүнөт [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Балам, ынтымак болбой, иш оңолбойт.* Бул мисалдагы *балам* деген каратма сөз, ал эми калгандары – сүйлөм мүчөлөрү.

Сүйлөм мүчөсү боло албаган сөздөр, б.а., каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөз сүйлөм ичинде белгилүү бир сөздөр менен грамматикалык байланышты түзбөйт. Ошондуктан алар сүйлөм курамына кирген башка сөздөр аркылуу берилген суроого жооп бербейт. Ага суроо берүүгө да мүмкүн эмес, анткени алар сүйлөм мүчөлөрү менен эч кандай синтаксистик катыштар да болбойт. Алар бүтүндөй сүйлөмгө мүнөздүү, бул анын спецификасы [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Schade, aber ich muss schon gehen; Kap, мен кетишим керек эле.*

schade, kap сөздөрү — сүйлөм ичинде кандайдыр бир башка сөздөр менен синтаксистик катышта болот, ошондуктан эч кандай суроого жооп бербейт: алар сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр.

Буйрук же таң калуу маанисиндеги эмоциялык боёкчо катышкан сүйлөмдөрдө ээнин жок болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш: Мисалы: *Auf denn, nicht frage denn! Was? Mich absetzen!* (Roch).

3.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү. Сүйлөм айрым бир бүткөн ойду туюндурган, грамматикалык жактан уюшулган сөздөр же сөздөрдүн тобунун айкашы болуп саналат. Анын табияты жана грамматикалык жактан уюшулгандыгы бир жагынан интонациянын болушу менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан, синтаксистик категориялардын касиети менен мүнөздөлөт.

Сүйлөмдүн негизги ядросу, борбору сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат. «Сүйлөм мүчөлөрү – сүйлөмдө сөз айкашынын формасында пайда болуп, сүйлөм ичиндеги структуралык элементтердин ортосундагы мамилени чагылдырган синтаксистик категория» [Виноградов, 1995]. Башкача айтканда, сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясын аткарган, сүйлөм ичинде өз ара байланышкан жана бири экинчисине багыныңкы абалда келген бардык сөздөр. Алар өз ара белгилүү бир синтаксистик катышта келет, ал катыштар тигил же бул сөздөрдүн же сөздөрдүн жыйындысынын синтаксистик функциясын шарттап турат.

Бардык сөздөр өз ара синтаксистик катышта келип, алардын ар бири сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бирок алардын бирөө баш мүчө болсо, калгандары ага багынган мүчөлөр.

Кыргыз тилинде сүйлөмдө ээнин түшүп калышы абдан татаал маселе. Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде абдан көп кездешет, кээ бири түрколог-окумуштуулар ээни айкындооч мүчөнүн катарына кошуп жиберүүгө даяр [Балакаев, 1959]. Анткени, алардын пикири боюнча, сүйлөмдүн бардык мазмундук бөлүгү баяндоочко негизделип, баяндооч сүйлөм ичинде сейрек учурларда эле түшүп калат. Албетте, окумуштуулардын көпчүлүк бөлүгү бул пикирди колдоого алышпайт. Кыргыз тилинде сүйлөм ичиндеги ээнин түшүп калышы – кадимки жана көп кездешкен кубулуш.

Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты тилдеги ыңгай, мезгил жана интонация сыяктуу мүнөздүү белгилер аркылуу берүү мүмкүндүгү бар синтаксистик категория. Ушуга байланыштуу предикативдик белгилер логикалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин спецификасына жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Ошентсе да предикативдүүлүк маселеси боюнча окумуштуулардын бири-биринен айырмаланган көз караштары бар. Мисалы, орус окумуштуулары А. Г. Руднев, В. Е. Кротевич ж.б., түркологдор Н. А. Баскаков, Е. Б. Северотян ж.б. предикативдик байланышты, негизинен, эки тутумдуу сүйлөмдөрдө карашат, б.а., алар сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун катышып туруусуна басым жасашат.

Ал эми академик В.В. Виноградов, Н. Ю. Шведова, А. С. Софаев, У. С. Тулегенов, З. И. Будагова ж.б., предикативдүүлүктүн мындай белгилерин бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн да көрүшөт, б.а., алар ойдун жана интонациянын бүткөндүгүнө таянышат.

Н. К. Дмитриев, Х. М. Мирзазаде ж.б. сыяктуу окумуштуулар предикативдүүлүктү морфологиялык планда карашкан [Дмитриев, 1999].

Немис жана кыргыз тилдериндег баяндоочтун маанисин баалоо кыйын маселе. Көбүнчө сүйлөмдүн жалпы грамматикалык жана маанилик борбору дал ошол баяндоочко негизделип, баяндооч катышпаган сүйлөм дээрлик кездешпейт.

Чет тилин үйрөнүп жаткан адам немис тилиндеги сүйлөмдү түшүнүү үчүн баяндоочту аныктап алуу керек экендигин билет. Анткени, баяндооч ой

жүгүртүүнүн предикатына туура келет, ал эми предикатта, белгилүү болгондой, курчап турган чындыкты таанып билүү актысындага жаны нерсеге басым жасалат.

3.4. Элементардык сүйлөмдөрдөгү синтаксистик абалы. Бул бөлүмдө биз жогоруда саналган, жөнөкөй сүйлөмдүн структурасында ишке ашкан синтаксистик абалы талдоого алынат. Аталган абалдар талдоого алууда колдо болгон материалдарга таянабыз, ошондуктан биз көрсөткөн бардык процесстер бир кылкада көрсөтүлгөн эмес. Мисалы, таталдашуу синтаксистик абалы көптөгөн мисалдар менен көрсөтүлүп, кошулуу жана камтылуу сыяктуу процесстер бир аз гана мисалдар менен далилденген. Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасынын кеңейүү абалын талдоого алуудан баштайбыз.

Кеңейүү абалы. Сүйлөмдүн кеңейиши тилдин грамматикасынын касиетинен негизделет. Кеңейүүнүн элементтери ар кандай формада келет. Аддициядагы элементтердин ырааттуулугу татаал жана жакшы изилдене элек маселе болуп саналат. Аддитивдик кеңейүүнү түзүп тургандардын орду тилдик эмес факторлордон баштап (элементтердин ырааттуулугу алардын денотаттарынын объективдүү чындыктагы мейкиндиктеги жана мезгилдеги ырааттуулугун чагылдырат, сүйлөөчүнүн субъективдүү баасына көз каранды болот) тилдик факторлорго (элементтердин көлөмү жана структурасы) чейин табияты боюнча ар кандай карым-катыштын натыйжасы.

Татаалдануу абалы. Сүйлөм мүчөлөрү өзүнүн компоненттик курамы боюнча бири-бирине жалпы синтаксистик функциясы боюнча гана айкашпайт. Бир эле сүйлөм мүчөсүнүн өзүнчө түрлөрү синтаксистик деривациянын катышы менен байланышат. Мындай учурда бир структура баштапкы болсо, калганы туунду катары каралат. Татаал сүйлөм мүчөлөрүнүн элементтеринин ортосунда формалдык көз карандылык бар. Анда татаалдашкан элемент түзүп турган негизги синтаксистик бирдиктин формасын чечмелейт (алсак, *beginnen* баяндоочтун бөлүгү катары инфинитивдин формасын аныктайт), же өзү белгилүү бир формада болушу керек (алсак, татаалдашкан элемент татаал толуктооч формасында болот).

Баяндоочтун татаалданышы. Эгерде кандай гана сөз айкашынын курамы «кыймыл-аракеттин субъектиси катары ээге багытталган этиштин жаксыз формасы + ээ жана ошол форманын ортосунда кызмат аткарган жаксыз формадагы элемент» бирдиктүү сүйлөм мүчөсүн түзсө (ал эми тилдик кубулуштарды сыпатоо принцибиндеги ырааттуулук муну талап кылат), анда татаал баяндоочко бир катар конструкцияларды киргизүүгө болот. (О. Москальская)

Жайылуу абалы. Сүйлөмдүн жайылышы модификация аркылуу ишке ашат – багыныңкы синтаксистик байланыштын негизинде – сүйлөмдүн бир элементинин башка биринчи багыныңкы абалга өтүшү мене шартталат. Сүйлөмдүн жайылуу процессинин негизинде атоочтук, этиштик, тактоочтук ж.б. сыяктуу синтаксистик топтор түзүлөт.

3.5. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. Дүйнө тилдеринин бардыгында сөздөрдүн орун тартиби өзүнчө функцияны аткарып, ар бир тилде ар кандай эрежеге баш ийет. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайгашуусу сөздөрдүн орун тартиби боюнча аткарган функциясына байланышкан эки принцип менен аныкталат. Сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги орду анын кандай сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарганына жараша болот. Мындай учурда сөздөрдүн орун тартиби т сакталат. Немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм ичиндеги сөздөр орун тартиби боюнча төмөнкүдөй жалпылыктар бар:

1. Немис тилинде да, кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар: түз орун тартип жана терс орун тартип. Тилде калыптанган мыйзамдын негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон орду – түз орун тартип. Ал эми сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, стилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайланышса, терс орун тартип, т.а., инверсия болот.

2. Сөздөрдүн кадимки жана эмфатикалык орун тартиби, б.а, сөздөрдүн мурунку нерсенин жаңы нерсеге болгон мамилесине шартталган жайгашуу формасы. Бул эки жалпылык сөздөрдүн маанилик-маңыздык жана стилистикалык функциясынын негизинде ишке ашат.

Тилдеги сөздөр белгилүү факторлордун негизинде түз же терс орун тартибинде боюнча жайгашат. Мындай факторлорго сөздөрдүн грамматикалык байланышы, катышы, сүйлөмдүн түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы, логикалык басым, контекст ж.б. кирет. Жогоруда белгиленгендей, немис тилиндеги сөздөрдүн орун тартибинин негизги өзгөчөлүгү – баяндоочтун туруктуу орун тартиби. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшү баяндоочко жана анын функциялары менен байланышат.

3.6. Элементардык сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн түрлөрүнө карап бөлүү негиздери. Сүйлөмдө ойду толук берүүдө маанилүү функцияны айкындооч мүчөлөр аткарат. Алар грамматикалык ажактанбаш мүчөлөрдүн бирине багынып, аларды толуктайт, аныктайт жана бышыктайт. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдүн маанисин байытып, алардын табияты баш мүчөлөргө багыныңкы абалда келиши менен шартталат. Баш мүчөлөр айкындооч мүчөлөрдүн пайда болушу менен жана алардын моделдеринин ар түрдүүлүгү менен айрымаланат. Айкындооч мүчөлөрдүн моделдери, түрлөрү баш мүчөлөр менен болгон синтаксистик катыша аркылуу шартталат. Ушуга байланыштуу немис жана кыргыз тилдеринде айкындооч мүчөлөрдүн 3 түрү бар: толуктооч, аныктооч, бышыктооч.

Толуктооч немис тилинде баяндоочту толуктайт жана зат атооч, субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрү, инфинитив менен туюндурулушу мүмкүн. Зат атооч (же ат атооч) кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде предлог менен айкашып же айкашпай турушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу 2 жөндөмө менен айкашкан толуктоочту бөлүп көрсөтүүгө болот: табыш жөндөмөсүндөгү толуктооч жана барыш жөндөмөсүндөгү толуктооч.

Немис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтор ар кандай маанилерди туюндура алышат. Эгерде толуктооч жана аныктоочко белгилүү бир типтеги маанилер жана синтаксистик катыштар мүнөздүү болсо, бышыктоочтор алардан айырмаланып, бир жагынан көптөгөн маанилерди туюндурса, экинчи жагынан ар түрдүү формаларга ээ болгондугу менен өзгөчөлүнүп турат. Сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтук менен туюнудурулган аныктоочтор тилде көп кездешет.

Көпчүлүк учурда немис тилинде татаал зат атоочтун биринчи компонентине орус жана кыргыз тилдериндеги аныктоочтор туура келет. Немис тилинде белгилүү сын атооч болсо да сөз айкашы сыяктуу мааниге ээ татаал зат атоочтор да колдонулат.

Тиешелүү татаал зат атоочтор бүтүн сөздүн структурасына ээ жана көбүнчө өзүнчө жаңы түшүнүктөрдүн аталыштары болуп саналат, ошону менен бирге аныктооч менен айкашкан зат атоочторго караганда башкача мааниге ээ болот.

КОРУТУНДУ

Генетикалык жактан тектеш эмес жана ар кандай системадагы тилдердин материалында салыштырма изилдөө азыркы лингвистика илиминде абадан актуалдуу болуп саналат. Анткени тилдерди салыштырууда алардын жалпылыктары жана айырмачылыктары аныкталат.

Герман жана түрк тилдерин салыштырып изилдөө, көбүнчө немис жана кыргыз тилдерин салыштыруу иши азыркы мезгилде калыптануу процессинде. Бул багытта бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп, типологиялык жана салыштырма тил илиминин андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Лингвистикалык типология – тил илиминде негизги орунду ээлейт. Анын негизги максаты тилдин кайсы структурасын салыштырууга болот, кайсы бирдиктерди салыштырууга болбойт деген маселелерди чечүү болуп саналат. Лингвистикалык типологиянын жардамы менен тил илиминдеги бир катар маселелер ачылып, илимий жактан такталат.

Мындай татаал жана көп кырдуу кубулушту изилдөө ыкмасы ар кандай тилдик системадагы жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы болуп саналат. Ар кандай тилдик топко жана типке кирген немис жана кыргыз тилдери бири-биринен типологиялык жактан бир топ айырмаланса да изилдөөнүн жыйынтыгында бир катар жалпылыктар белгилүү болду.

Бул диссертациялык иште изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү, салыштырма тил илиминин тарыхы, салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик негиздери талдоого алынып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жатан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунду турат. Тектештирме-салыштырма изилдөө тилдин калыптануу стадиясында чоң мааниге ээ.

Кандай гана тил болбосун синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай типтеги сөз айкаштарында өзгөчө орунда турат. Сүйлөмдүн татаалдыгы, көп аспектилиги анын аныктамасынын иштелип чыгышын татаалдантат. Сүйлөмдүн функциясы – чындык фактынын аталышы, номинация. Анын структурасын сүйлөмдү констациялаган реалдуу жагдайдын бөлүктөргө ажырашы аныктайт. Терең структуранын теориясы үчүн бардык тилдердиги сүйлөмдөрдү сүрөттөөгө колдонулган универсалдуу моделди түзүү аракети мүнөздүү.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүгүн изилдөөнүн натыйжасында эки тилдин системасындагы функционалдык, структуралык белгилери айкын болду.

1. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эң бир айырмаланган өзгөчөлүгү – көпчүлүк учурда ээнин түшүп калышы. Эгерде немис тилинде сүйлөмдүн ээси сейрек учурда эле түшүп калса, кыргыз тили үчүн бир тутумдуу сүйлөмдөр жана анын типтери кадимки көрүнүш.

2. Кыргыз тилинде сөз өзгөртүү формасы өнүккөн болсо да, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби немис тилиндегидей эле туруктуу келет. Өзгөчө кыргыз тилиндеги баяндооч сүйлөмүн аягында келет. Кыргыз тилинде да, немис тилинде да инверсия кубулушу кездешет.

3. Түрк тилдеринде байланыштыргыч этиштер жок. Бирок, биздин пикирибизче, кыргыз тилинде мындай этиштер бар, алар эки топко бөлүнөт: 1) «таза байланыш» – бол, эмес, эле»; 2) байланыштыргыч типтеги этиштер «кал, көр». Бул сөздөр негизги этиштер менен айкашып келип, тутумдаш баяндоочтук форма жаратышат.

4. Диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр эки тилде чыккан ар кандай илимий адабияттар колдонулуп изилдөөгө алынды.

5. Жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөнүшү, ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү орду, айкындооч мүчөлөрдүн (толуктооч, бышыктооч жана аныктооч) функциялары жөнүндөгү маселелер тиешелүү факты-материалдар менен аныкталды.

6. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч этиштик форма менен туюндурулат. Ошондуктан анын байланыштыргыч функциясы атоочтук баяндоочтун ажырагыс белгиси болуп саналат. Немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргыч функцияны *sein*, *werden* кээде *heissen*, *scheinen*, *bleiben* этиштери аткарат.

Кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

7. Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты туюндурган синтаксистик категория, сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат.

8. Предикативдүүлүк белги логикалык категория катары жалпы адамзаттык белгиге ээ, анын формалары гана конкреттүү бир тилге жараша ар кандай туюндурулат.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

Узбекова, С. М. Синтаксические процессы в предложениях немецкого и кыргызского языков [Текст]/ С.М. Узбекова// Интернаука. –Москва. –2016. – С. 53-57. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26537326>.

Узбекова, С. М. Способы выражения определения в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С.М. Узбекова// Журнал “Вестник Кыргызстана” Бишкек- 2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35153960>

Узбекова, С. М. Методы классификаций простых предложений по распространенности [Текст]/ С.М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ” Бишкек-2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44663508>

Узбекова, С. М. Структура простых предложений в немецком и кыргызском языках в сравнительном аспекте [Текст]/ С. М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ”. – Бишкек. – 2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44663510>

Узбекова, С. М. Особенности согласования простых и сложных сказуемых в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ”. – Бишкек. – 2016 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44731171>

Узбекова, С. М. Варианты моделей общего вопроса в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// Интернаука. –Москва. –2017. ISSN: 2542-0348 <https://elibrary.ru/item.asp?id=28158375>

Узбекова, С. М. Специфика национально-культурной лексики кыргызского языка [Текст]/ С. М. Узбекова// БГУ им. К.Карасаева103 с.Бишкек-2018. <https://www.elibrary.ru/item.aspid=44612602>

Узбекова, С. М. Усложнение простых предложений в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// БГУ им. К.Карасаева,с.103. Бишкек-2018. <https://www.elibrary.ru/item.aspid=44612604>

Узбекова, С. М. Немис жана кыргыз тилдериндеги тануу маанисиндеги сүйлөмдөр [Текст]/ С. М. Узбекова// Международный университет Ала-Тоо ISSN: 1694-5263eISSN: 1694-7916 2020 №3 IF – 1,159. <https://elibrary.ru/item.aspid=44451178>.Бишкек-2020

Узбекова, С. М. Сүйлөмдүн семантикалык ыкмасы. Вестник БГУ. Бишкек 2021.

Узбекова, С. М. Немис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдери. – Уфа. –2021

Узбекова Самара Муратбековнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу)» аттуу темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: салыштырма, грамматика, категория, сүйлөм, коммуникативдик бирдик, элементардык сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, предикация өзөк, типология, модель, шайкештик, айырмачылык.

Изилдөөнүн объектиси - немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен шайкештиги

Изилдөөнүн предметин немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен салыштырмасын сыпаттап берүү түзөт.

Изилдөөнүн максаты - немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларынын жалпылыгы жана ар түрдүүлүгүн, классификациялык принциптерин, моделдик типтерин, семантикалык моделдеринин параметрлерин аныктоо болуп саналат.

Изилдөө методдору. Бул изилдөөдө салыштырма жана жалпы тил илиминин методологиялык негиздери колдонулду. Иште эмпирикалык, теориялык жана тилдик методдорду колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1) немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги биринчи жолу талдоого алынды; 2) тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү; 3) салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды; 4) тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат; 5) салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган анализ берилди; 6) кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык

мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн жыйынтыгын немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Ошону менен бирге бул изилдөө жаңы маалыматтык технологиялардын колдонмо системасын лингвистикалык жактан камсыздоо үчүн синтаксистик параметрлерин аныктоодо; немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасы боюнча колдонмолорду түзүүдө өзгөчө мааниге ээ.